

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği: dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30-cu ili - Azərbaycan dövlətçiliyi müasir mərhələdə

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli aydınları əsasən, üç cəbhədə fəaliyyət göstərirlər: 1) Milli demokratik (İslamçılıq və türkçülük); 2) Liberal-demokratik; 3) Sosial-demokratik. Baykaranın fikrinə, ilk iki cərəyan milli müxalifətə aid olduğu halda, sonuncular beynəlmiləli olmuşlər. Ancaq sonralar, 1910-cu illərdən etibarən yerli sosial-demokratlardan bir çoxu, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə də milli-demokratik cəbhəyə keçmişdir. Onun fikrinə, bu üç siyasi-ideoloji cəbhə ilə yanaşı, Quzey Azərbaycanın istiqlal uğrunda mübarizədə maarifçi-demokratik (realist və romantizm) ədəbi cərəyanı da mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə Azərbaycanda milli-demokratik ideyalar bir yönlü olmamışdır. Baykara yazır ki, bu dövrdə Ə.Ağaoğlu geniş və dərin, teoretik şəkildə "İslam millətçiliyi"ni, Əli bəy Hüseynzadə osmanlı türkçülüynü təbliğ etdiyi bir zamanda, Ə.Topçubaşov "Rusiya müsəlmanlarının birliyi" devisi altında, daha çox Çarlıqdakı müsəlman-türk, o cümlədən Azərbaycan Türk xalqının milli-mədəni muxtariyyəti üçün çalışmışdır. H.Baykara belə bir doğru qənaətə gəlir ki, bütövlükdə həmin dövrdə milli ideya baxımından mübahisələr "avropalaşmaq, türkələşmək və islamlaşmaq" ətrafında getmiş və bu mübahisələrin ətrafında Azərbaycan türklərinin milli azadlıq hərəkatı dayanmışdır.

Bu xəttin aparıcı daşıyıcıları Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əlimardan bəy Topçubaşov bir tərəfdən dini-əxlaqi keyfiyyətləri, milli mənsubiyyəti sinfi mübarizə adı altında inkar edən marksist-leninçi və qarbpərəst ifrat tərəqqiçilərə, digər tərəfdən isə hər cürə yeniləşmənin əleyhinə olan mühafizəkarlara qarşı idilər. Milli ideoloqlar cəmiyyətin həyatında milli, dini-əxlaqi keyfiyyətlərin qorunub saxlanması ilə yanaşı, müsəlman-türk cəmiyyətini yeniləşməsinin zəruriliyindən də bəhs edirdilər.

H.Baykaranın mülahizələrinə görə, Azərbaycan türkləri arasında ilk dəfə Ə.Ağaoğlu islamçılığa daha çox üstünlük vermiş, geniş və dərin, nəzəri şəkildə "İslam millətçiliyi"ni təbliğ etmişdir. Onun fikrinə, 1900-1910-cu illərdə Ağaoğlu bir müsəlman ziyalısı ki-

Hüseyn Bayqaranın dünyagörüşündə türkçülük və azərbaycançılıq

mi əsasən, İslamda islahatlar aparmaqla müsəlman millətlərinin tənəzzüldən qurtarıb tərəqqisinə və yüksəlişinə çalışmışdır.3 Bununla da "panislamizm"ın siyasi-ləşməsi, yəni "İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsinin yaranması milli məsələnin gündəmə gəlməsi üçün təkanverici rol oynamış, həmin ideyanın əsasında siyasi türkçülük (türk birliyi) və daha sonra etnik-millî türkçülük (Azərbaycan türkçülüynü) təşəkkül tapmışdır. Şübhəsiz, islamçılıqdan türkçülüynə, türkçülükdən Azərbaycan türkçülüynə gedən yol təkamül nəticəsində baş vermişdir.

Baykara görə, Milli İstiqlal mübarizəsində Azərbaycanın milli partiyaları da mühüm rol oynayıblar. Onun fikrinə Azərbaycanın ilk milli partiyası olan "Hümmət"ın əsas qurucularından biri M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. H.Baykara yazır ki, Azərbaycan xalqının tarixində ikinci siyasi partiya da 1905-ci ildə Qafqazda ermənilərin türk və müsəlman əhalisinə qarşı törət-

dikləri qırğın zamanı Əhməd bəy Ağaoğlu tərəfindən yaradılan "Difai" partiyasıdır. Bu partiya yarandığı gündən Azərbaycan xalqı üçün çox böyük işlər görmüşdür. Ağaoğlu 1909-cu ilin əvvəllərində Türkiyəyə mühacirət edib və "Difai" sonralar "Müsavət"ə birləşib.

Baykaranın fikrinə, Azərbaycan xalqının siyasi tarixində yer alan üçüncü partiya "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı" Partiyasıdır. Ona görə, həmin dövrdə bu partiyanın lideri olan Ə.Topçubaşov Ə.Ağaoğludan fərqli olaraq liberal baxışları ilə tanınmışdır. O, Ə.Ağaoğlunun teosentrik panislamizmindən daha çox, dövrün gerçəkliklərindən çıxış etməyə çalışmışdır: "Sanki o, belə bir ideyanın müvəffəqiyyətlə başa çatmayaca-

demək istədiyi odur ki, Rəsulzadə Gökəlpədən bu ideyaları daha dərin şəkildə mənimsəmişdir. Çünki türkçülük ideyası Türkiyədən Azərbaycana ixrac olunmamışdır. Bu baxımdan əvvəllər də, hazırda da xalqa bəzən yanlış bir fikir təbliğ edilir ki, Azərbaycana millətçilik, türkçülük və bu kimi milli ideyalar kənardan-xaricdən gətirilmişdir. Bu, qətiyyətlə doğru deyil. Milli ideyaların beşiyi Azərbaycan xalqı, Azərbaycan türkləri özü olmuşdur. Yuxarıda apardığımız araşdırmalar da göstərir ki, milli ideologiyanın başlıca qaynağı Azərbaycan türklərinə məxsus milli mənəvi dəyərlər olmuşdur. Milli mənəvi dəyərlərin ideyalar şəkildə formalaşması isə birdən-birə baş verməmişdi, o təkamül

və başqaları da dəfələrlə qeyd etmişlər. Məsələn, Y.Akçuraya görə, Ə.Hüseynzadə müsəlman türkləri arasında ilk turançı, ilk panturançı hesab olunurdu.

Rəsulzadə isə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı: "Füyuzat" jurnalı "Türk Yurdu"nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük konusunu daha öncə işə salmış, hətta mərhum Ziya bəyin son çağlarda "Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm" çağırışı ilə göstərdiyi anlamı Əli bəy Hüseynzadə "Türk qanlı, İslam etiqadlı və firəng fikrli olaq" formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə sonrakı ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərində daha çox gəlişmişdir". 13 Onun fikrinə, beləliklə, balkan və dünya müharibələri dövrü Türk milli ideyasının inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdu.

Baykaranın fikrinə, ilk dövrdə sosial-demokratlarla eyni cəbhədə çalışmış Rəsulzadə 1911-1913-cü illərdə Cəmaləddin Əfqaninin yazılarının təsiri altında türkçülük hərəkatına qoşulmuş və Azərbaycanda bu ideyanın əsas ideoloqu olmuşdur: "M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalının elanında və Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında xidmətləri əvəzsizdir". 15 Tarixçi Aydın Balayev deyir ki, qeyd etdiyi kimi, Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılıq konsepsiyasının bitkin, bütöv sistemini işləyib hazırlamış və bu konsepsiya nəticəsində də dünyanın siyasi xəritəsində "Azərbaycan" adlı dövlətin yaranması mümkün olmuşdur.

nəticəsində, tarixi şəraitə uyğun olaraq ortaya çıxmış və formalaşmışdır. Bunu, Baykara özü də görmüş və bunu düzgün qiymətləndirərək yazmışdır: "Azərbaycana milliyətçilik fikrini Əhməd Ağaoğlu Fransadan, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İstanbuldan gətirdiyi düşüncəsi yanlış və əsassızdır. Şəraitin yetişmədiyi bir zamanda kənardan heç kim, heç bir fikir gətirib toplum həyatına yerləşdirə bilməz".

Deməli, türkçülük məfkurəsi bütün Türk ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda və Türkiyədə eyni zamanda yaranmış və inkişaf

Rəsulzadə isə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı: "Füyuzat" jurnalı "Türk Yurdu"nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük konusunu daha öncə işə salmış, hətta mərhum Ziya bəyin son çağlarda "Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm" çağırışı ilə göstərdiyi anlamı Əli bəy Hüseynzadə "Türk qanlı, İslam etiqadlı və firəng fikrli olaq" formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə sonrakı ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərində daha çox gəlişmişdir". 13 Onun fikrinə, beləliklə, balkan və dünya müharibələri dövrü Türk milli ideyasının inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdu

etmişdir. Yeni dövr tədqiqatçılarından Yaşar Qarayev, Aydın Balayev,8 Rasim Mirzə9 və başqaları qeyd edirlər ki, türkçülük şüuru öncə çar Rusiyasının türk xalqları arasında yaranmış, siyasi türkçülüynü əsasların isə "Həyat" və "Füyuzat"da Azərbaycan türklərindən Ə.Hüseynzadə işləyib hazırlamışdır. Y.Qarayev yazır: "Azərbaycanda milli bir ideologiya səviyyəsində türkçülüynü ilk dəfə hərəkatə gətirdiyi qatının sükanı arxasında hamıdan əvvəl Əli bəyi görürük".10 Türkiyə tədqiqatçılarından M.Ertuğrul Düzdəğ da hesab edir ki, Osmanlı dönəmində türkçülük cərəyanının yaranmasında "çar Rusiyası idarəsindəki Türk diyarlarından gəlmiş fikir və hərəkat adamlarının təsiri olmuşdu".

1910-cu illərdə Türkiyədə mövcud olan milli cərəyanların kökünü eyni zamanda, çar Rusiyası, o cümlədən Azərbaycanla bağlı olmasını vaxtilə M.Ə.Rəsulzadə, Z.Gökəlp, Y.Akçuraoğlu, M.B.Məmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu

Balayevə görə, Rəsulzadənin və "müsavətçiliq"ın ciddi opponentlərindən biri hesab olunan N.Nərimanov da etiraz edərək bildirmişdir ki, Azərbaycanın istiqlal ideyası M.Ə.Rəsulzadənin lideri olduğu "Müsavət" partiyası ilə assosiasiya olunur.17 Y.Qarayev təbrihən desək, bu isə o deməkdir ki, Məhəmməd Əmin Atatürklə yanaşı, Türk xalqlarının XX əsrdə dünyaya verdiyi iki müdrik erindən, iki türk dahisindən biridir: "iki türk xalqının iki xilaskarı bu adlar oldular. Türk adını millətlərin və xalqların demokratiya, hüquqi dövlət və istiqlal xəritəsinə hətta Atatürkdən də əvvəl Rəsulzadə həkk etdiq Məncə, indi Atatürkün əsil məqbarəsi heç də Türkiyədəki ən möhtəşəm daş-divar, bədi abidə kompleksi deyildir, yox: azad, münəvvər, suveren Türkiyənin özüdür. Və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də Azərbaycanda yalnız belə bir möhtəşəm abidəyə, mənəvi mehraba, milli məbədə köç edə, əbədi qayıda bilər".

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur